

کتاب‌شناسی

زیر نظر مظفر بختیار

کتابخانه‌ها و نسخ خطی فارسی

در شبه قاره هند و پاکستان

از دکتر شهپریار نقوی

معلم زبان و ادبیات اردو در دانشگاه تهران

صرف نظر میکنیم.

زبانهای ایرانی بعلمت اینکه سرزمین دره سند از ابتدای سلطنت هخامنشیان جزو قلمرو ایران محسوب شده بود در قسمت غربی شبه قاره و باصطلاح کنونی پاکستان باختری رواج داشت و بهمین دلیل پیش از ورود لشکریان ایرانی براهنمائی سبکتگین بنواحی غربی هندوستان فارسی در ملتان و شهرهای دیگر در دره سند مفهوم و مرسوم بود ولی پس از حملات و پیروزی محمود پسر سبکتگین فارسی زبان رسمی پاکستان غربی اعلام گردید و بدین ترتیب در قرن چهارم و پنجم هجری در زمان غزنویان و غوریان شهر لاهور مرکز بزرگ تجمع شعرا و نویسندگان ایرانی شد و لقب «غزنی کوچک» بدان تعلق گرفت. دربار خسرو ملک در لاهور و دربار ناصر قباچه در شهر اچه بعلمت سرپرستی زاید الوصفی که در آنجا از ادبیات و فرهنگ ایران بعمل آمد معروف جهان گشتند و ادیبان بنام چون سدیدالدین محمد عوفی مؤلف لباب الالباب و جوامع الحکایات و منهاج سراج مؤلف طبقات ناصری در آن شهرها زندگی کردند. از همان موقع مدارس بزرگ مانند درسگاه فیروزی در اچه که منهاج سراج مهتم آن بود تاسیس یافت و کتابخانه‌ها نیز بوجود آمد.

دیری نگذشت در قرن ششم هجری دهلی پایتخت سلاطین مسلمان فارسی زبان قرار گرفت و تا قرن سیزدهم هجری مرکز حکومت‌های فارسی‌زبانان بود.

سرزمین پهناور هند و پاکستان که در روزگاران پیش از تاریخ نیز مهد تمدنهای درخشان بوده و مرزبوم دانشهای گوناگون بشمار رفته است از دیر باز دارای مراکز علمی مانند تاکسیلا، پاتلی پیترا، گلداتپانیسر، پریاک، کاشی، اندراپرستا، واجین و غیره بوده و کتب مقدسه دینی و فلسفه و علوم و هنرهای دیگر مانند وداها و براهمنها و اوپنشادها و حماسه‌های مذهبی هندوان نظیر رامایانا و مهابهاراتا و گیتا کتب داستانی مانند شکنتلانل دمنتی و امثال آنها در عمارات معابد در نزد کاهنان و کاخهای مهاراجگان بهر شکلی که در آن زمان معمول و میسر بود نگهداری میشده است. همین معابد و کاخهای راجگان را که محل نگهداری و جمع‌آوری آثار گرانبهای علمی و ادبی نیاکان هندوان بود میتوان خشت اول کتابخانه‌های آن سرزمین بمفهوم کنونی اش قلمداد نمود.

کنجینه‌های آثار علمی و ادبی دانشمندان گذشته و گویندگان و فیلسوفان قدیم بدست پیشرفت زمان قهراً از چهاردیواری مذهب و سیاست قدم به بیرون نهاد و در جاهائی نسبتاً عمومی تر گردآوری شد و در ادوار مختلف تاریخی قبل از ورود مسلمانان به شبه قاره وضع کتابخانه‌ها در آن دیارها دستخوش تحولاتی شد ولی ما فعلاً بوضع کتاب و کتابخانه‌های آن سرزمین در زمان حکمرانان فارسی زبان سروکار داریم و از مطالب دیگری در این زمینه هر قدریکه جالب و پراهمیت باشد

پس از دهلی فارسی‌زبانان در نواحی مختلف شبه قاره نیز حکومت بدست آوردند و بطور خلاصه قبل از تاسیس دولت بابریان هند از ۳۶۹ تا ۹۳۲ هجری ۳۲ خاندان در صفحات مختلف هندوستان حکمرانی کردند و همه آنان فارسی‌زبان بودند و در نتیجه سرپرستی آنان از گویندگان و نویسندگان فارسی‌شهرها و استانهای مانند جوینور، کشمیر، مالوه، گجرات، بنگال، ملتان، بگرگه خاندیش بشکل مراکز ادبیات فارسی درآمدند و کتاب و کتابخانه‌های فارسی در آنجاها رونق بسزائی یافت.

سلاطین دهلی که از حیث خاندان عبارتند از: غلامان (مملوک) خلجیان، تغلقیان، سادات، لودیان، و بابریان همه بنوبه خود خدمات بسیار ارزنده در راه توسعه فارسی و فرهنگ ایران انجام دادند و کتاب و کتابخانه فارسی در نزد آنان اهمیت شایانی داشت. بویژه افراد خاندان بابر در این زمینه در مقابل سایر سلاطین و حکمرانان در شبه قاره گوی سبقت را ربودند و نام جاویدان از خویش بعنوان پرچمداران صمیمی زبان و ادبیات و فرهنگ و هنر ایران پیادگار گذاشتند. بطوریکه از کتب معروف تاریخ‌مانند طبقات ناصری تألیف منہاج سراج، اکبرنامه نگارش ابوالفضل غلامی، منتخب‌التواریخ نوشته عبدالقادر بدایونی، تاریخ فرشته اثر ابوالقاسم هندو شاه استرآبادی، توزک جهانگیری نگاشته جهانگیرشاه پادشاه هندوستان و امثال اینها برمی‌آید بابر در حضر و سفر کتابخانه‌اش را همراه می‌داشت در فتح لاهور و پیروزی برغازی‌خان بابر کتابخانه غازی‌خان را بدست آورد و آن دارای کتب ذیقیمت فارسی بود. همایون نیز بکتاب و کتابخانه علاقه فراوانی داشت. کتابخانه وی باهتمام بازبهدارخان در دهلی در قلعه شیرشاهی در ساختمانی بنام «شیرمندل» جانی داده شده بود و پادشاه اغلب در آن بمطالعه میپرداخت و روزی هنگام پائین آمدن از طبقه سوم ساختمان مزبور پایش لغزید و همین سقوط باعث مرگ همایون واقع شد. همایون پادشاه در میدان جنگ هم کتابخانه کوچکی بهمراه داشت. در محاصره کلمباب افرادی چند از قبیله وحشی بکتابخانه‌اش دستبرد زدند و کتابهای گرانقیمتی را بغارت بردند و این موضوع

باعث منتها درجه غم و غصه آن پادشاه کتاب دوست گردید. پسرش اکبرشاه که توانسته بود بتحصیل بپردازد بکتاب عشق عجیبی داشت و در جمع‌آوری آنها از هیچگونه بذل همت دریغی نورزید.

جلال‌الدین اکبر سرسلسله خاندان تیموریان بشمار میرود کتابخانه بزرگی را در تالار وسیعی در قلعه اگر نزد برجی بنام برج مشمن قرار داده بود گنجینه‌های علمی و ادبی کتابخانه اکبرشاه از راه‌های متعددی بیوسته رو بافزایش بود. اول اینکه خود نویسندگان و مؤلفان آثارشان را بحضور شاهنشاه تقدیم میداشتند دوم اینکه مهاجرین ایرانی که بانتظار کسب مقام و منزلت در نزد شاه علم‌پرور هندوستان رهسپار بآن دیار میشدند نسخ خطی نفیسی را از وطن بهمراه می‌آوردند و برسم‌هدیه درحضور اکبرشاه پیشکش مینمودند. سوم اینکه درفتوحات مختلف ذخائر کتب ذیقیمت بعنوان مال غنیمت نصیب پادشاه میشد بطور مثال در فتح گجرات کتابخانه بسیار پرارزشی که ملکیت اعتمادخان گجراتی بود به اکبرشاه فرستاده شد. کتابخانه فیضی ملک‌الشعرای دربار اکبری هم که شامل چهار هزار و سیصد نسخه خطی بود ضمیمه کتابخانه اکبرشاه گردید. چهارم اینکه مأموریتی از طرف پادشاه بنقاط مختلف هندوستان و بممالک اسلامی جهت خریداری نسخ خطی کتب نادر و مهمی فرستاده میشدند پنجم اینکه تعدادی از خطاطان مدام به تکثیر نسخ مظلوب شاه اشتغال داشتند. جمعیتی مبنی بر خوشنویسان، مقابله‌نویسان، مصححین، نقاشان، جدول‌سازان جلدسازان و غره همواه مطابق خواست شاه به تذهیب و تزیین و تکثیر کتب میپرداختند و بهمین‌طریق کتابخانه اکبرشاه زیاد توسعه یافته و شامل ۲۴ هزار نسخه خطی شده بود در آئین اکبری تألیف ابوالفضل غلامی اسامی خطاطان ذکر شده است. علاقه شدید اکبر شاه به تذهیب کتب و مصور ساختن آنها موجب آمد که تعدادی از کتب مانند داستان امیرحمزه (۱۲ جلد) چنگیزنامه، ظفرنامه، اقبال‌نامه، رزم‌نامه، مهابهارتا رامایانا، نل‌ومن، کلیده دمنه، عیاد دانش مصور گردد. نقاشان در داستان امیرحمزه ۱۴۰۰ تصویر ساختند و کتب دیگر نیز بطور شگفت‌انگیزی

تزیین و مصور گردید. جهانگیر پسر اکبرشاه نیز بشدت بکتاب علاقمند بود و کتابخانه معظمی داشت و شخصی بنام مکتوبخان مهتم آن بود. جهانگیر نیز درسفر و حضر کتابخانه کوچکی بهمراه داشت. وی هم مانند پدرش دارای ذوق خاصی به تذهیب و تزیین آثار ذیقیمت فارسی بود و مریخی بزرگ هنرهای زیبا بشمار میرفت مرقعهای گلستان و گلشن هم که مؤخرالذکر در کتابخانه سطنتی در تهران حفظ شده است میتواند شاهد بارزی بصدق این مطلب باشد شاهجهان و اورنگ و اعقاب آنها دل بستگی فراوانی بکتاب و کتابخانه داشتند و داستان کتاب و کتابخانه در زمان آنها نیز اهمیت بسزائی دارد حتی امراء و درباریان سلاطین مذکور و شاهزادگان آنها نیز کتابخانههای مجللی تهیه نموده بودند و من باب مثال کتابخانههای داراشکوة و ابوالفضل و فیضی و بیرمخان و عبدالرحیم خانخانان و عبدالقادر بدایونی و قاضی نورالله شوشتری و نعمتخان عالی و گلبدن بیگم و نورجهان همسر جهانگیر شاهجهان آرابیگم (دختر شاهجهان) زیب النساء بیگم (دختر اورنگزیب) و امثال اینها صاحب کتابخانههای ارزنده و مهمی بوده اند. در مائراامرا جلد دوم ص ۶۱۰ نوشته شده است یگروز شهزاده سلیم بمنزل ابوالفضل علامی رفت و دید که چهل نفر خطاط مشغول نوشتن قرآن و تفسیر آن بودند و این بخوبی میرساند امرای دربار اکبرشاه نیز بکتاب و تکتیر آن علاقه شدیدی داشتند و چه اندازه بتوسعه کتابخانه خویش می پرداختند.

همچنین در دوران حکومت سلاطین افغان و شاهنشاهان بابر در شمال هند در شهرهای دهلی و آگرا در اقطاع جنوب هند نیز شاهان مسلمان دوستدار فارسی و معارف ایران مانند افراد خاندان بهمنی که پایتخت آنان شهر گلبرگه بود و افراد خاندانهای عادلشاهیان در بیجاپور و نظامشاهیان در احمدنکر و عمادشاهیان در برار و بریدشاهیان در بیدر و قطبشاهیان در گونگنده ذخائر کتاب را که بجمع آوری آنها میکوشیدند سرچشمه افتخار میدانستند. اشخاص فاضل و دانشمند نظیر محمودگادان و ظهوری ترشیزی و محمدحسین مؤلف برهان قاطع و امثال آنها از همان گنجینههای علمی

سلاطین مزبور استفادهها کردند. کتابخانه تیپوسلطان آخرین پادشاه ناحیه ملیسور هنوز هم باقیست و فهرست آن توسط چارلس استورت در کمبروج بسال ۱۸۰۹ م بانگلیسی تهیه و بچاپ رسیده است. در این ضمن نمیتوان حکمرانان ناحیه سندرا فراموش کرد که از خانوادههای مختلف بودند و بسویژه افراد علمدوست خاندانهای کلهپوره و تالپور را که دور از دهلی و بنگال و جنوب هند در شهرهای تته و حیدرآباد و غیره از نویسندگان و گویندگان فارسی سرپرستی نمودند و در ناحیه خویش خدمات ارزندهای بادبیات فارسی و معارف ایران انجام دادند. کتابخانههای آنان هم گنجینههای بیش بهای نسخ خطی عربی و فارسی را دارا بوده و امروز هم در برخی از شهرها و قصبه های سند بقایای آنها بچشم میخورد.

اصولا پادشاهان و امراء و رجال مسلمان و دانشمندان در هند و پاکستان ذوق شکفت آوری بگرد آوری و حفظ و نگهداری کتاب داشتند و گویا داشتن کتابخانه شخصی برای آنان مایه خوشوقتی و مباهات بوده و از خصائص پسندیده شخصیتهای علمی و عالی مقام بشمار میرفته است و بهمین علت حتی منصبداران و دانشمندان هندو نیز که ظاهراً آثار اسلامی برای آنان زیاد مورد استفاده نبود بمنظور حفظ مقام ارجمندی در اجتماع به تهیه کتابخانه ای میپرداختند و در جمع آوری کتب خطی دست کمی از امراء و نوابان مسلمان نداشتند تعداد قابل توجهی در بین خدمتگذاران فارسی در شبه قاره هند و پاکستان هندو هستند و عده زیادی از آنها صاحب کتابخانه بودند.

در موقع بیان رسیدن حکومت اسلامی در دهلی بسال ۱۸۵۷ میلادی ذخائر کتب سلاطین مغول دستخوش دگرگونی اوضاع سیاسی گردید و نسخ ذیقیمت آنها بدست انقلابات بتاراج رفت و تعداد زیادی از کتابهای نفیس و نسخ خطی فارسی عربی سانسکریت دارد و بطرق مختلف بانگلستان فرستاده شد و در آنجا زینت بخش کتابخانههای دولتی و ملی و شخصی مانند موزه بریتانیا و موزه آلبرت و دیوان هند و غیره گردید.

در همان هنگام تغییر اوضاع آن مملکت شاهان اددکه بشدت علاقمند بادبیات و فرهنگ ایران بودند

و شهر لکهنشو زیر سرپرستی آنان نقش مهمترین مرکز معارف ایران را در هندوستان ایفا مینمود درصدد جمع‌آوری و حفظ ذخائر بتاراج رفته کتابخانه‌های شاهان دهلی برآمدند و همچنین نوابان حیدرآباد دکن و رام‌پور و بیگمات کلمران بهوپال و مهاراجگان جیپوروالدرو محمودآباد و امثال آنها و اشخاصی دانشمند و علمدوست نظیر سالارچنگ در حیدرآباد دکن و خدابخش‌خان در بانکی‌پور و مولانا شبلی نعمانی در اعظم‌گره و سرسیداحمدخان در علیگر و امثال آنها کوشیدند تا بهر قیمتی که میسر باشد میراث فرهنگی نیاگان و آثار علمی و ادبی گذشتگان را حفظ نمایند و نسخ خطی فارسی و عربی را گردآورند. علاوه بر کتابخانه‌های شاهان و افراد علمدوست مزبور تعداد قابل‌ملاحظه‌ای از نسخ خطی فارسی که بیشتر از آثاری در زمینه اخلاق و تصوف و معارف اسلامی میباشد در نزد متولیان درگاههای صوفیای هند و پاکستان نیز موجود است و کتابخانه‌هایی هم که ضمیمه مدارس دینی میباشد دارای مقداری کتب خطی فارسی و عربی در هر دو کشور هند و پاکستان است و کمتر اشخاصی باین کتابخانه‌ها آگاهی دارند.

اکنون در نتیجه توجه علاقمندان بکتاب که باسامی برخی از آنان اشاره شد صدها کتابخانه دولتی و ملی و دانشگاهی و شخصی در سراسر شبه قاره هند و پاکستان وجود دارد و در آنها گنجینه‌های علمی و ادبی که در طول قرون گذشته تدریجاً بوسیله سلاطین و مهاراجگان هندوستان و امراء و درباریان آنها گردآمده بود بچشم میخورد. مجموعه کتب فارسی در کتابخانه‌های آن سرزمین باید در حدود صد هزار نسخه باشد و شاید این بزرگترین ذخیره‌ایست که از کتابهای خطی فارسی در جهان وجود دارد.

اکنون اسامی بعضی از کتابخانه‌هایی در پاکستان و هند که از حیث دارا بودن کتب خطی فارسی دارای اهمیت‌اند مینویسیم:

پاکستان:

پیشاور:

۱- کتابخانه دانشکده اسلامیة موقوفه بانوی

مولانا حافظ غلام جیلانی شامل سه هزار نسخه خطی فارسی و عربی و اردو. فهرست این کتابخانه بار دو چاپ شده است.

۲- کتابخانه موزه پیشاور

۳- کتابخانه پشتو آکادمی

۴- دانشگاه پیشاور

کتابخانه‌های دیگر: شهرداری پیشاور، ایدورد کالج، دانشکده دولتی، کتابخانه‌های شخصی: سید ضیاء جعفری، بسمل بخاری سید صمدانسی پادشاه، مرحوم قاضی محمدروحی، میرولی‌الله (ایبیت‌آباد-هزارا) مرحوم میرزا عبدالرحمن (کوتله رشیدخان)، سردار فقیر حسین‌خان زاهد (محلہ گنج پیشاور) سردار محمد یوسف‌خان (محلہ قاضی خیلان)

لاهور:

۱- کتابخانه دانشگاه پنجاب شامل (الف) مخطوطات شیرانی (ب) آذرکلکسیون (ج) محمد شفیع کلسیون و غیره که مجموعاً بیش از پنج هزار و پانصد نسخه خطی فارسی دارد

۲- کتابخانه دانشکده خاورشناسی

۳- کتابخانه دانشکده اسلامیة و دانشکده دیال سنگ (۱۰ نسخه خطی)

۴- کتابخانه پنجابی ادبی آکادمی

نسخه خطی

۵- پنجاب پبلک لایبریری دارای هشت صد و پنجاه

۶- کتابخانه موزه ملی دارای ۵۰ کتاب خطی

۷- کتابخانه دانشکده الف. سی. (دارای ۶۵ نسخه خطی)

۸- کتابخانه شاهی قلعه (دارای ۲۵ جلد نسخه خطی که یکی از آن شاهنامه خیلی زیباست و همچنین آئین‌اکبری بسیار قشنگی دارد)

۹- کتابخانه دارالعلوم جامعہ نعمانیہ و اشرفیہ والمنتظر

کتابخانه‌های شخصی سید فقیر مغیث‌الدین دارای ۳۵۰ نسخه خطی و فارسی که مثنوی نظامی یوسف زلیخا نوشته بسال ۵۷۱ هـ نیز شامل آنهاست دکتر محمدباقر (۱۲۵ نسخه خطی) دکتر وحید قریشی

۶۵ نسخه خطی مولوی شمس الدین (۸۵ نسخه خطی)
قزلباش مولانا غلام رسول دکتر شیخ محمد اکرام
سید وزیر الحسن عابدی، شیخ عبدالرشید.

کراچی:

- ۱- کتابخانہ انجمن ترقی اردو
 - ۲- کتابخانہ موزہ ملی. کتابخانہ بانک ملی.
 - ۳- اقبال آکادمی
 - ۴- دانشگاه کراچی
 - ۵- ترقی اردو بورو
 - ۶- ملی لیاقت علیخان
- کتابخانہ های شخصی: سید حسام الدین راشدی،
سرہنگ خواجہ عبدالرشید، دکتر حاجی (کھارادر)
حکیم فتح محمد سمسونی

حیدرآباد و مضافات:

- ۱- کتابخانہ دانشگاه سند (حیدرآباد)
- ۲- سندھی ادبی بورڈ
- ۳- دارالعلوم اسلامیہ
- کتابخانہ شخصی خانوادہ تالپورہ
- سید محب اللہ ولی
- سید وھب اللہ شاہ
- ۴- پیر جہند و شریف (در مضافات حیدرآباد)
- ۵- میر شیر علی قانع (تنہ)
- کتابخانہ شخصی جی - ام - سید
- قاضی صاحبان
- مخدومی ہالا
- پیر پکارو
- مولانا ہمایونی
- آقا بدرالدین
- لطف اللہ بدوی
- محمد حنیف صدیقی
- پیر ترابعلی شاہ قنبر
- حاجی امام الدین شاہ راشدی
- (قصبہ سمان - شہرستان دادو)
- (سہوان - ضلع دادو)
- (ہالا در مضافات حیدرآباد)

(پیر کوت - خیر پور)

(ہمایون - شکار پور)

(گرھی بسین - شکار پور)

(شکار پور)

(لارکانہ)

(قصبہ تہلہ - گرھی بسین)

ملتان:

- ۱- کتابخانہ دارالعلوم خیر المدارس
- ۲- کتابخانہ سید محمد رمضان شاہ گرویزی
- ۳- کتابخانہ مدرسہ انوارالعلوم
- ۴- کتابخانہ مدرسہ سلیمانہ

بہاول پور:

- ۱- کتابخانہ دانشگاه اسلامی بہاولپور
- ۲- کتابخانہ اچہ
- فہرست کتب بوسیله دکتر غلام سرور بسال
۱۹۴۹ م تهیه و چاپ شد

منتگمری:

- ۱- کتابخانہ جامعہ رشیدیہ ۲- کتابخانہ جامعہ محمدیہ
- ۳- کتابخانہ مدرسہ دارالحدیث
- کتابخانہ در شہرهای دیگر: مدرسہ عالیہ دینیہ
(کیمبل پور) کتابخانہ کالج تعلیم الاسلام (ربود) کتابخانہ
جگران (جگران) کتابخانہ احمد دین دارای ۷۰ نسخه
خطی فارسی (گجرات)

بنگال:

- کتابخانہ شفاء الملک حکیم حبیب الرحمن (داکا)
ضمیمہ کتابخانہ دانشگاه داکا گردیدہ است.
- کتابخانہ سلیم اللہ فہمی (داکا)
 - مدرسہ عالیہ دارای نسخ خطی (داکا)
 - انجمن آسیائی بنگال (داکا)
 - موزہ داکا (داکا)
 - دانشکدہ دولتی (داکا)
 - دانشکدہ دولتی چاتگام (چاتگام)
 - دانشکدہ مرادی چند (سلہٹ)

دانشکده کارمائیکل بمبئی (رنک پور)
 دانشکده سوریندر (دیناج پور)
 دانشگاه راجشاهی (راجشاهی)
 دکتر وجاقت حسین عندلیب شادانی
 (داکا)

راولپندی:

کتابخانه سرهنگ عبدالعزیز.

هند. (بھارت)

در هند کتابخانه‌های دولتی، ملی، دانشگاهی و شخصی خیلی زیاد وجود دارد و حتماً تعداد آنها در ایالات و شهرهای مختلف به هزاران میرسد و در قسمت اعظم آنها شامل کتابهای فارسی (خطی و چاپی) میباشد ولی در زیر اسامی کتابخانه‌های نوشته میشود که از حیث نسخ خطی فارسی غنیست و بعلت دارا بودن کتب خطی فارسی و اسناد و مدارک تاریخی بفارسی مهم بشمار میرود: (در تهیه این فهرست از کتاب جهان ایران شناسی تألیف جناب آقای شجاع‌الدین شفا نیز استفاده شده است)

احمدآباد

کتابخانه دانشگاه گجرات

کتابخانه سیتہ جیتہا بھائی.

اعظم‌گر

کتابخانه دارالمصنفین

الله‌آباد

کتابخانه دانشگاه اله‌آباد

کتابخانه گنگانات چهارسرچ انستی تیوت

اورنگ‌آباد

کتابخانه عمومی

یدایون

کتابخانه قادریہ شامل چهارہزار نسخه خطی

از جملہ کتاب «مظہر العلماء» مؤلفہ مولوی محمد

حسین بن سید بخشش علی سید پوری حاوی شرح

حال علمای قرن ۱۳/۱۴ ہجری

برودہ

کتابخانه دانشگاه برودہ

کتابخانه مدرسہ شمس العلوم

کتابخانه مرکزی برودہ

بمبئی
 کتابخانه انستی تیوشرقی خورشید رستم گاما بیشتر
 کتابهای مربوطہ بہ ایران شناسی و اوستا و پهلوی شناسی
 کتابخانه ملا فیروز فہرست کتب این کتابخانہ
 را داراست.

توسط ایدورد رھالسک در سال ۱۸۷۳ م تهیه و چاپ
 شدہ است.

کتابخانہ دانشگاه بمبئی فہرست کتب بوسیلہ
 شیخ عبدالقادر سرفراز بسال ۱۹۳۵ م منتشر گردید
 کتابخانہ مدرسہ محمدیہ فہرست این کتابخانہ
 بسال ۱۹۲۲ میلادی چاپ شد

کتابخانہ انجمن آسیائی بمبئی فہرست این
 کتابخانہ بسال ۱۹۲۸ م چاپ شد
بھول پال

کتابخانہ حمیدیہ شامل کتابخانہ نواب
 صدیق حسن خان نیز میباشد کہ فہرست آن تهیه شدہ
 بود این کتابخانہ بجهت اینکہ بھول پال در زمان بیگمان
 فرمائروا مانند شاہجہان بیگم مرکز سرپرستی ازادبای
 فارسی بود از حیث ذخائر فارسی و عربی اہمیت بسزائی
 را داراست.

پتتا (بانکی پور) کتابخانہ خدا بخش. در بین کتابخانہ‌های
 ہند و پاکستان مخصوصاً از نظر کیفیت کتب شرقی از
 غنی ترین و مہمترین کتابخانہ‌های مشرق زمین است در
 ربع سوم قرن نوزدہم میلادی تاسیس یافتہ و ۳۵ جلد
 فہرست کتب آن بچاپ رسیدہ است. بعضی از نسخہ
 های قابل توجہ این کتابخانہ عبارت است از:

۱- دیوان حافظ کہ در قرن نہم ہجری بخط
 نستعلیق نوشتہ شدہ و یادداشتہا و پاورقی‌ها بقلم
 ہمایون و جہانگیر پادشاہان بآبری ہندوستان دارد.

۲- تاریخ سلسلہ تیموریہ: این کتاب شامل تاریخ
 سلسلہ تیموریہ تا حکومت بیست سالہ اکبر شاہ است و
 ۱۳۲ تابلوی نقاشی از نقاشان معروف دورہ اکبر را
 دارد و نسخہ منحصر بفریدیست.

۳- شہنشاہ نامہ حسینی تألیف بین سالہای
 ۱۰۰۲ - ۱۰۰۳ ہ کہ دارای مہر و امضای شاہان تیموریہ
 میباشد و مہر جہان آرابیگم دختر دانشمند شاہجہان
 پادشاہ ہندوستان نیز در آن بچشم میخورد.

۴- شاهنامه فردوسی: نوشته شده بسال ۹۴۲ هـ
بخط نستعلیق وشامل ۲۳ عدد مینیاتور بسیار زیباست.
این نسخه را علی مردان خان بشاه جهان تقدیم نموده بود.
۵- دیوان میرزا کامران برادر همایونشاه این نسخه
در زمان حیات شاعر تهیه و تدوین شده و علاوه
دارای اتوگرافی شاهجهان و جهانگیر است. علاوه
بر اینها مقدار زیادی از کتب خطی ذیقیمت فارسی در
این کتابخانه نگهداری شده است و شرح آنها در اینجا
مقدور نیست.

کتابخانه دانشگاه پتنا پنجاب

کتابخانه حکومتی پنجاب فهرست مخطوطات آن
توسط رجب علی در سال ۱۹۵۳ م در دهلی بچاپ رسید
پونا

کتابخانه بهندار کرانستتو شرقی. بیش از یکمزار
نسخه خطی فارسی دارد

کتابخانه انستیتو تحقیقات شرقی.

کتابخانه انستتو تبعی دکن کالج فهرست
کتب آن بوسیله پروفیسور شیخ در سال ۱۹۴۳ م

در مجله کالج انتشار یافت

کتابخانه دانشگاه پونا

تونک - کتابخانه نواب سابق تونک

جیبور - کتابخانه موزه مهاراجا مجموعه نفیسی از
مینیاتورها و آثار تذهیبی ایران را داراست

کتابخانه دانشگاه راجستان در گاندی نگر. حیدرآباد دکن

کتابخانه آصفیه که امروز به «کتابخانه
مرکزی حیدرآباد» نامیده میشود بسال ۱۳۰۰ قمری
تاسیس یافته والان بشکل یکی از مهمترین کتابخانه‌های
جهان بویژه از نظر گنجینه‌های شرقی درآمده است.
نوا در این کتابخانه معروف زیاد است و فهرست کتب
خطی آن در چند جلد بچاپ رسیده است

کتابخانه موزه سالار جنگ. سالار جنگ یکی از
امرای حیدرآباد دکن بوده و ذوق خاصی برای جمع‌آوری
و حفظ اشیای عتیقه و نسخ خطی فارسی و عربی داشته
است. مجموعه نفیس نسخ خطی کتابخانه‌اش اهمیت
بسرزانی دارد.

معارف اسلامی

کتابخانه دانشگاه حیدرآباد شامل نسخ خطی زیاد
فارسی و عربیست.

کتابخانه سعیدیه

کتابخانه جامعه نظامیه کالج

کتابخانه موزه زاهد حیدرآباد دارای کتب خطی
و مینیاتورهای ایرانی و هندی

فهرست کتب خطی فارسی از این کتابخانه که

شامل کتابخانه سعیدیه و نواب سالار جنگ میباشد
بوسیله پروفیسور نظام‌الدین بچاپ رسیده است.

دهلی کتابخانه دانشگاه دهلی

کتابخانه جامعه ملیه اسلامیة

کتابخانه کمیسیون تحقیقات تاریخی هندوستان.

دارای مدارک و اسناد تاریخی خطی منحصر بفرد فارسی
دارد

کتابخانه شورای هندی امور جهانی دارای کتب

خطی و اسناد تاریخی بفارسیست

کتابخانه آرشیوهای ملی هندوستان مجموعه

بزرگ اسناد و مدارک تاریخ هند که قسمت اعظم آن
بفارسیست.

دیوبند - کتابخانه دارالعلوم دیوبند

رام‌پور - کتابخانه مرکزی رام‌پور

رضالا بریری. یکی از مهمترین کتابخانه‌های

هندوستان است که بسال ۱۷۹۴ میلادی تاسیس یافته
است. مانند کتابخانه‌های حیدرآباد و بانک‌پور این

کتابخانه هم نوادر فارسی زیاد دارد. فهرست کتب آن
در چندین جلد بچاپ رسیده است. بعضی از نسخ خطی
این کتابخانه عبارت است از:

۱- جامع‌التواریخ رشیدالدین بخط ثلث و شنکرفی
و برخی لاجوردی شامل ۵۹ تصویر که بیادشاهان مغول
هند تعلق دارد. نوشته شده در قرن نهم.

۲- مجموعه‌ای از اشعار شاهنشاه بابر که در
پایان يك رباعی ترکی نیز بخط بابر نوشته شده است.

۳- کلیات سعیدی باچهار تصویر بسیار زیبا.

۴- نسخه‌ای از دیوان حافظ که برای اکبرشاه
نوشته شده است.

۵- شاهنامه فردوسی نوشته شده بسال ۸۴۰

هجری قمری بخط محمود بن محمد بن یوسف. چندین نسخه از

لکهنئو

کتابخانه امیرالدوله در سال ۱۹۱۰ میلادی تاسیس یافت

کتابخانه کهجوه از مرحوم ناصرالمملت.

کتابخانه آکادمی عبدالباری دارای پنجمین نسخه خطی شامل خطی فارسیست.

کتابخانه دانشگاه لکهنئو. فهرستی از آن توسط استاد سعید نفیسی در مجله تمدن تهران و توسط دکتر غلامحسین صدیقی در مجله دانشگاه تهران بچاپ رسیده است.

کتابخانه ناصریه مؤسس فردوس ماب سیدحامد حسین مؤلف کتاب العیقات شامل در حدود ۴۵ هزار کتاب خطی و چاپی فارسی و عربی از جمله کتاب ذریع ایلخانی مصور بخط قدیمی نفیس، مثنوی هفت پیکر مکتوبه سال ۱۱۶۳ هـ بخط نستعلیق نفیس مجدول وغیره

کتابخانه سیدمحمدتقی ممتازالعلما معروف به جنت آباد شامل دوهزار و نهصد کتاب خطی و عربی وفارسی دارای کتاب نهج البلاغه بخط محمدباقر مجلسی ذریع الغ بیگ بخط قدیمی وامثال اینها.

کتابخانه مدرسته الواعظین تاسیس بسال ۱۹۱۹ هـ بهزینہ اوقاف راجه محمودآباد

کتابخانه سلطان المدارس تاسیس بدست سلطان اود.

کتابخانه ندوة العلماء.

فرنگی محل.

راجہ محمودآباد

راجہ پیرپور

امیرالدوله (قیصر باغ)

مدراس

کتابخانه دولتی نسخه های خطی شرقی دارای بهترین گنجینه کتب سانسکریت در هندوستان میباشد ولی مقداری نسخ خطی فارسی را نیز داراست.

کتابخانه دانشگاه انامالائی در انامالی نگر که شامل نسخ خطی فارسی هم هست.

کتابخانه انجمن ادبی مدراس تاسیس ۱۸۱۲ شامل صد هزار کتاب از جمله کتب خطی فارسیست.

میسور - کتابخانه انستیتو شرقی میسور

شاهنامه و چهار نسخه بسیار زیبا از خمسه نظامی. تاریخ تحریر یکی از آنها ۹۴۹ هـ و دیگری ۱۰۳۱ هـ است بضمیمه تصاویر نفیس متعدد از جهانگیر و شاهان دیگر بآبری.

نسخه نفیس مصور از کلیله و دمنه بخط عالی سلطان محمدبن نورالله

نسخه بسیار نفیس مصور از خمسه جامی بخط محمدبن علاءالدین نوشته بسال ۹۷۷ هـ

نسخه بسیار زیبا از هفت اورنگ جامی که بسال ۱۰۳۸ نوشته شده است.

نسخه ای از خمسه خسرو نوشته شده بسال ۹۷۷ هـ دارای تصاویر بسیار عالی

نسخه ای از رساله خواجه انصاری در عرفان تحریر شده بسال ۹۳۱ بقلم سلطان علی مشهدی و غیره.

علیگر

کتابخانه دانشگاه علیگر از معتبرترین مراکز کتب و نسخ فارسیست. فهرستی شامل قسمتی از مهمترین نسخ آن توسط استاد سعید نفیسی در سال ۱۳۳۰ ش در مجله پیام نو و بوسیله کامل حسین بسال ۱۹۲۹ میلادی در علیگر بچاپ رسیده است.

کلکته

کتابخانه انجمن آسیائی بنگال که در سال ۱۷۸۴ میلادی تاسیس یافت و شامل کلکسیون کتب لرد کرزن نیز میباشد.

کتابخانه دانشگاه کلکته که مجموعاً بیش از ۳۳۰/۰۰۰ عدد کتاب دارد و نسخ خطی فارسی را نیز شامل است.

کتابخانه ملی کلکته که مجموعاً بیش از یک میلیون کتاب دارد و شامل دو کتابخانه بزرگ ۱- کتابخانه شاهی و ۲- کتابخانه عمومی کلکته میباشد.

کتابخانه کلکته بانجمن آسیائی بنگال مربوط بوده است

کتابخانه کلکته در قرن هیجدهم تاسیس شده و فهرست کتب خطی آن بوسیله عبدالمقتدرخان بسال ۱۹۰۵ انتشار یافته است.

کتابخانه باغ بازار در سال ۱۸۸۳ تاسیس شد و نسخ خطی فارسی را نیز داراست.

کتابخانه شرقی تیپو سلطان. در قرن هیجدهم میلادی تاسیس شد و فهرستی از کتب خطی فارسی و سایر نسخ خطی شرقی آن توسط سی استیوارت در سال ۱۸۰۹ میلادی در کیمبرج بچاپ رسیده است کتابخانه دانشگاه میسور

کتابخانه ملی بنگلور که بسال ۱۹۱۴ م تاسیس یافته است. ناگپور

کتابخانه دانشگاه ناگپور

تعداد کتابخانه‌هایی در شبه قاره هند و پاکستان که دارای نسخ خطی فارسی و اسناد و مدارک سیاسی و تاریخی در آن زبان میباشند خیلی زیاد از آن است که در این اوراق ذکری از آنها بمیان آمده است. انجمن تحقیقات اسلامی هند در موقع تشکیل بیست و ششمین کنگره بین‌المللی خاورشناسان که بسال ۱۳۴۲ شمسی در دهلی نو برگزار شد تعدادی از نوادر نسخ خطی فارسی و عربی را که در هند وجود دارد بمعرض نمایش گذارد. آقای دکتر حسین زرین‌کوب استاد دانشگاه تهران که به‌مراهی یک‌کده از دانشمندان ایرانی جهت شرکت در کنگره مزبور به‌هند تشریف برده بودند در مورد نمایشگاه اشاره شده مطالب جالبی از رادیو دهلی ایراد فرمودند و خلاصه آن از مجله «آینه هند» شماره یازدهم تیرماه ۱۳۴۳ در اینجا نقل میشود:

«... این کتابها از سرشاری و غنای ذخائر نفیس کتابخانه‌های هند حکایت دارد. بعضی از مهرها و یادداشتها هم که در پشت یا در حواشی بعضی از این نسخ هست نشان میدهد که این کتابها بسلاطین یا امراء و علمای قدیم تعلق داشته‌اند و در مشاهده احوال آنها میتوان خلاصه‌ای از تاریخ دوره اسلامی هند را تا حدی ملاحظه کرد.»

«در هر حال در بین قریب پنجاه نسخه از این مجموعه که من شخصاً دیده‌ام کتابهای نفیس سودمند که لااقل بیک معرفی اجمالی میرزد بسیار است. از این مقدار که بیش از نیم‌آن بزبان فارسیست اکثر کتابها نیست که یا از جهت خط و تصویر یا از لحاظ تاریخ تحریر مزیت مخصوص دارد. چنانکه بعضی کتابها هست که بخط مؤلف است و بعضی هست که از روی خط مؤلف

نقل شده است و اینهمه در نظر محققین و کتاب‌دوستان البته اهمیت مخصوص دارد. از آن جمله است فی‌المثل کتاب بیان‌الحق سراج‌الدین ارموی بخط خودش - تسدیدالقدس ابن‌حجر عقلانی بخط خودش - تاریخ مدینه دمشق ابن‌عساکر بخط پسرش همچنین نسخه‌ای از تفحات الانس جامی است که بموجب بعضی قرائن از روی خط او نقل شده است و طبقات الشافیه تاج‌الدین ابن‌السبکی که مؤلف در آن بخط خود بعضی تصحیحات کرده است. بعضی نسخه‌ها نیز هست که از جهت خط یا تذهیب و تصویر مزیتی دارد. از اینگونه است مثلاً نسخه‌ای از لوائح جامی بخط عماد و نسخه‌ای از مثنوی معروف کریم منسوب به شیخ سعدی که میناتورهای زیبا و خوش‌رنگ او آخر عهد مغول آنرا جلوه‌ای مخصوص داده است.»

«تنوع مطالب و مضامین گوناگون از اموریست که این مجموعه را امتیازی خاص میبخشد. در حقیقت در این مجموعه کتابهای فارسی و عربی از هرگونه هست. تفسیر - حدیث - فقه - اخلاق - لغت - شعر - تاریخ - تراجم احوال - جغرافیا - نجوم و طب. در همه این رشته‌ها کتابهای مفید و نادر در ضمن این مجموعه آمده است. فی‌المثل در طب نسخه‌های متعدد سودمند در آن میان هست از جمله غیر از شرح قانون حکیم علی گیلانی که نسخه‌ای هست با قطع رحلی بزرگ (در حدود نیم‌متر در سی سانتیمتر و اکمل‌الصناعه تالیف حاذق‌الملک دهلوی که تحریر و تبویب تازه‌ای است از تمام کامل الصناعه مجوسی میتوان از الحاوی‌الصغیر تالیف نجم‌الدین محمود شیرازی - از تشریح العظام جالینوس ترجمه جنین بن اسحاق از طب فرشته تالیف محمد قاسم فرشته و از کتاب الکافی و شرح فصول بقراط و چندین کتاب و رساله طبی نفیس دیگر که در این مجموعه هست یاد کرد. چنانکه در نجوم از کتاب کمیاب فارسی موسوم بجهان دانش و در علوم غریبه و سحر و طلسمات از نسخه مصور نفیس ذخیره اسکندری و در باب عطریات از کتاب نسبتاً جدید اما بسیار جالب لخلخه در اینجا باید نام برد. نسخه‌ای از ترجمه فارسی تفسیر طبری نیز در این میان هست که اگرچه از جهت قدمت اهمیت ندارد برای تصحیح آن کتاب نفیس بی‌شک فائده بسیار دارد.

همچنین نسخه‌ای از جواهرالتفسیر ملاحسین واعظ کاشفی هست که ظاهراً در زمان مؤلف نوشته شده است و این معنی در جای خود اهمیت بسزا دارد.

نظر با اهمیت فوق‌العاده گنجینه‌های نسخ خطی که در کتابخانه‌های هندوستان وجود دارد در سال ۱۹۵۴ م هیئتی از عکاسان از طرف یکی از دولت‌های عربی بآن کشور اعزام گردید تا از تمام کتابهای نادر و منحصر بفرد عربی میکروفیلم گرفته شود این عکاسان از اغلب کتابخانه‌های معروف هند بازدید بعمل آوردند و از تعدادی از نسخ خطی عربی میکروفیلم تهیه نموده و آنها را بمرکز اتحادیه عرب (عرب‌لیگ) فرستادند.

مدتی بعد بنا به پیشنهاد وزارت آموزش و پرورش دولت هند از طرف یونسکو نیز جماعتی از عکس برداران بآن دیارها فرستاده شد. افراد این جماعت پس از شش ماه کوشش توانستند از تعدادی از نسخ خطی ذیقیمت عربی فارسی و سانسکریت از کتابخانه‌های مختلف آن مملکت فیلمبرداری کنند. یک نسخه از هر میکروفیلم به یونسکو و نسخه دیگر از آن به موزه ملی کلکته جهت نگهداری فرستاده شد. ولی متأسفانه فیلم‌هایی که برای عکسبرداری از نسخ خطی فارسی در نظر گرفته شده بود بمیزان مورد نیاز نبود و بهمین علت از تمام نسخ نادر فارسی میکروفیلم گرفته نشد.

اکنون بسیار لازم بنظر میرسد از طرف جمیع ادارات مربوط در ایران که بکار جمع‌آوری اطلاعات در زمینه نسخ خطی فارسی در جهان علاقه دارند بسویژه کتابخانه پهلوی توجه خاصی بموضوع تهیه میکروفیلم

از کتب ذیقیمت فارسی موجود در آن دو کشور مبذول و طبق نقشه جامعی همین مطلب دنبال گردد. بسیار شایسته است اگر چنانچه هیأت دو سه نفری که شامل عکاسان و شخصی مطلع باشد بآن سرزمین اعزام گردد و در آنجا بمشاورت و راهنمایی عده‌ای از صاحب نظران بکار عکس برداری از نسخ اشتغال ورزد. امکان دارد در مرحله اول از آقایان دکتر نظام‌الدین مدیر اداره دائرةالمعارف حیدرآباد دکن و حسام‌الدین راشدی در کراچی خواسته شود فهرستی از کتب مهمی که باید از آنها میکروفیلم گرفته شود بمنظور مطالعه اولیای امور بکتابخانه پهلوی بفرستند و پس از بررسی صورت حاصل شده از نامبردگان از طرف این اداره اقدامات بعمل آید.

کلیه فهرستهای کتب خطی کتابخانه‌های دولتی و ملی و دانشگاهی و شخصی در شبه قاره نیز مورد نیاز ماست و جهت حصول آنها ما میتوانیم از وابسته‌های فرهنگی و مطبوعاتی در نمایندگی‌های سیاسی ایران در هند و پاکستان کمک بگیریم. بمنظور نیل بدین هدف ما مستقیماً هم باید بامراکز کتاب تماس بگیریم و از مساعدت علمی آنها برخوردار شویم. و بدین طریق ما خواهیم توانست تمام اطلاعات ذیقیمت پیرامون ذخائر گرانبایه نسخ خطی و اسناد و مدارک فارسی در هند و پاکستان را در تهران گردآوریم و کتابخانه‌های خود را بتمام معنی مرکز مهم هر نوع اطلاع در مورد کتب فارسی در ایران و خارج از آن بسازیم.

برنال طبع علوم انسانی
۲۰۱